

<https://sppl.ui.ac.ir/?lang=en>

Spatial Planning

E-ISSN: 2476-3357

Document Type: Research Paper

Vol. 14, Issue 2, No.53, Summer 2024, pp. 31- 54

Received: 24/02/2024

Accepted: 20/04/2024

A Historical Study of the Effects of the 1930 Earthquake on the Human Geography and History of Selmas City and its Surrounding Region

Zeinab Ahmadvand¹ *, Towhid Malekzadeh Dilmaghani²

1- Assistant professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Urmia University, Urmia, Iran

z.ahmadvand@urmia.ac.ir

2- Assistant professor, Department of Geophysics, Faculty of Science, Islamic Azad University, Ahar Branch, Ahar, Iran

t-malekzadeh@iau-ahar.ac.ir

Abstract:

Problem Statement: Selmas City situated in West Azerbaijan province at coordinates 38° 12' north and 44° 46' and 40" east experienced a significant earthquake almost a century ago. On Tuesday night or Wednesday morning, May 17, 1930, the city was struck by a powerful earthquake measuring M=7.4 on the Richter scale and 2.7 on the Geophysics Institute scale. This earthquake stood as one of the most devastating seismic events in the history of Azerbaijan and the broader Middle East region up until that time. The year 1930 became synonymous with seismic activity, earning the name "Selmas" in the annals of seismology. **Objective:** This research aimed to investigate and examine the impact of the May 1309 earthquake on the human geography, as well as the historical and ancient structures of Selmas City and its surrounding region. **Methodology:** This study adopted a fundamental research approach, employing a descriptive and analytical methodology. It relied on primary sources, such as documents, libraries, and field studies encompassing geology and earthquakes. **Results:** The findings of this research revealed that the Selmas earthquake had led to the destruction of Dilmaqan City and approximately 60 villages within Selmas Plain and its vicinity. The extent of the damage extended from Selmas Plain to Qatur, Khoy, and Upper Zab Regions in Turkey. Alongside the loss of 2,500 to 4,000 lives, this earthquake had caused substantial damage to numerous historical and ancient structures throughout the entire Selmas Region.

Keywords: Selmas, Azerbaijan, Historical Building, Earthquake.

*Corresponding Author

Ahmadvand, Z., & Malekzadeh Dilmaghani, T. (2024). Historical study of the effects of the earthquake in 1309/1930 in Selmas city on the human geography and history of this region. *Spatial Planning*, 14 (2), 31 - 54.

2476-3357 © The Author(s).

Published by University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>).

10.22108/SPPL.2024.140275.1767

Introduction:

Nearly a century ago, on May 16, 1930, the city of Selmas experienced an earthquake measuring $M=5.5$ at 10:00 in the morning. This initial earthquake resulted in the destruction of several villages and caused damage to the roofs and walls of rural houses. However, the most significant event occurred later that night, marking the main earthquake. At midnight on Tuesday or the morning of Wednesday, May 17, 1930, a powerful earthquake measuring $M=7.4$ struck Selmas, leading to the catastrophic destruction of the city and the majority of its surrounding villages. This earthquake stood as one of the most devastating seismic events in the Azerbaijan region, resulting in the complete devastation of Dilmaqan City and approximately 60 villages within Selmas Plain and its periphery. The human casualties of this earthquake ranged between 2,500 and 4,000 lives lost. The impact was not limited to human life as numerous ancient and historical structures in Selmas fell victim to the disaster. The 4-meter wall of Dilmaqan City, mosques, Christian churches, the medieval minarets of Mirkhatun in the old city, and many old bridges were among the structures destroyed. The earthquake caused significant changes in the natural, human, and historical geography of Selmas Region.

Materials & Methods:

The methodology employed in this study was based on both descriptive and analytical methods, drawing upon primary sources, such as historical and geographical texts, official reports, accounts from local residents, and field studies encompassing geology and earthquakes.

Research Findings:

The findings presented in this research were derived from a comprehensive review of historical literature and localized investigations. The significant and devastating earthquake that struck Selmas in the year 1309 stood out as one of the most destructive seismic events in Azerbaijan Region. Occurring 15 hours after the initial pre-earthquake tremor, the main earthquake took place at midnight on Tuesday or the morning of Wednesday, May 17. Its impact resulted in the complete destruction of Dilmaqan City and approximately 60 surrounding villages within Selmas Plain and the adjacent areas. The extent of devastation extended from Selmas Plain to the village of Qatur and the Upper Zab Road in Turkey, leading to the tragic loss of 2,500 to 4,000 lives in Selmas. This article delved into the examination of the morphological changes and transformations caused by Selmas Earthquake, as well as the extent of damage inflicted upon ancient monuments in Selmas Region.

Discussion of Results & Conclusion:

The period following the Safavid era was marked by instability, resulting in a scarcity of significant archaeological monuments in Selmas Area. If any structures existed, they were likely constructed during the Qajar era, but unfortunately, they were largely destroyed in the aftermath of the First World War. Analysis of the ancient remnants in Selmas indicated that the structures situated in mountainous regions, such as ancient castles and Urartoi crypts, or those constructed using stone exhibited relatively good resistance against the powerful Selmas earthquake with a magnitude of 7.2. However, all the structures made of clay and other similar materials vanished.

The Selmas earthquake of such magnitude brought about significant changes to the tectonic, seismotectonic, and geomorphological aspects of Selmas Region and the enduring impact of these changes is evident to this day. Notable transformations included the destruction of urban infrastructure, damage to residential areas, formation of earthquake faults and land fissures, hill collapses, landslides within the region, fluctuations in the water level of Lake Urmia accompanied by violent waves, alterations in the water level of wells, and emergence of water springs (Bolaghi Earthquake).

Approximately two weeks after the city's devastation, a new city was established one kilometer away from the ruins of the earthquake-stricken city in the present location of Selmas. This new city was meticulously designed with proper urban planning and engineering, following a grid pattern. Today, little remains of the ruins of the earthquake-stricken city as they have been repurposed for agricultural and residential use.

مطالعه تاریخی اثرهای زلزله سال ۱۳۰۹ ش / ۱۹۳۰ م شهر سلماس بر جغرافیایی انسانی و تاریخی این منطقه

زینب احمدوند* ، استادیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه ارومیه، ارومیه، ایران

z.ahmadvand@urmia.ac.ir

توحید ملک‌زاد دیلمقانی، استادیار گروه ژئوفیزیک، دانشگاه آزاد اسلامی واحد اهر، اهر، ایران

t-malekzadeh@iau-ahar.ac.ir

چکیده

به‌طور تقریبی، یک قرن پیش زلزله بزرگی در سال ۱۳۰۹ هجری شمسی شهر سلماس را در نیمه‌شب سه‌شنبه یا درحقیقت، بامداد روز چهارشنبه ۱۷ اردیبهشت با $M=7/4$ و مؤسسه ژئوفیزیک $M=7/2$ لرزاند. این زلزله در تاریخ منطقه آذربایجان و حتی کل منطقه خاورمیانه یکی از مخرب‌ترین زلزله‌هاست؛ به‌طوری که سال 1930 میلادی در تاریخ زلزله‌شناسی به نام سلماس ثبت شده است. هدف از پژوهش حاضر بررسی و مطالعه تأثیرات زلزله اردیبهشت ۱۳۰۹ هجری شمسی شهر سلماس بر جغرافیایی انسانی و ابنیه تاریخی و باستانی این منطقه است. روش و رویکرد این پژوهش از نوع بنیادی و از حیث روش‌شناسی به شکل توصیفی و تحلیلی و بر مبنای شیوه مطالعه منابع دسته‌اول اسنادی، کتابخانه‌ای، مطالعات میدانی زمین‌شناسی و لرزه‌زمین ساخت است. نتایج و یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که زلزله سلماس در آن واحد موجب تخریب کامل شهر دیلمقان و حدود ۶۰ روستا در دشت سلماس و منطقه‌های حاشیه آن شد. دامنه آسیب‌ها از دشت سلماس به دهستان قطور، خوی و مسیر علیای زاب در ترکیه نیز کشیده شد. این زلزله علاوه بر تخریب صددرصد شهر دیلمقان و کشته‌شدن ۲۵۰۰ تا ۴۰۰۰ نفر باعث نابودی برخی آثار و ابنیه تاریخی و باستانی واقع در کل منطقه سلماس شد.

واژه‌های کلیدی: سلماس، آذربایجان، ابنیه تاریخی، زلزله.

*نویسنده مسئول

احمدوند، زینب، ملک‌زاد دیلمقانی، توحید. (۱۴۰۳). مطالعه تاریخی اثرات زلزله سال ۱۳۰۹ ش / ۱۹۳۰ م شهر سلماس بر جغرافیایی انسانی و تاریخی این منطقه. *برنامه‌ریزی فضایی*، ۱۴ (۲)، ۳۱-۵۴.

مقدمه

مرکز شهرستان سلماس در ۳۸ درجه، ۱۲ دقیقه شمالی و ۴۴ درجه و ۴۶ دقیقه و ۴۰ ثانیه شرقی در استان آذربایجان غربی واقع شده است. به‌طور تقریبی، در یک قرن پیش، یعنی در ۱۶ اردیبهشت ۱۳۰۹ هجری شمسی زلزله‌ای به بزرگی $M=5/5$ درجه شهر سلماس را در ساعت ۱۰ صبح تکان داد و باعث خرابی برخی روستاها و ترک‌خوردن سقف و دیوارهای برخی منزل‌های روستایی شد. ۱۵ ساعت بعد در نیمه‌شب همان روز زلزله بزرگ دیگری که در واقع، زلزله اصلی بود در نیمه‌شب سه‌شنبه یا درحقیقت، بامداد روز چهارشنبه ۱۷ اردیبهشت سال ۱۳۰۹ هجری شمسی با $M=7/4$ درجه رخ داد که شهر سلماس و بیشتر روستاهای آن را به کلی تخریب کرد. این زلزله که جزء یکی از مخرب‌ترین زلزله‌های منطقه آذربایجان بود، موجب تخریب کامل شهر دیلمقان و حدود ۶۰ روستا در دشت سلماس و منطقه‌های حاشیه‌ای آن شد و به‌دنبال آن تلفات انسانی زیادی بین ۲۵۰۰ تا ۴۰۰۰ نفر را به دنبال داشت. در این زلزله بیشتر آثار باستانی و تاریخی شهر سلماس از جمله حصار چهارمتری شهر دیلمقان، مسجدها، دیرها و کلیساهای مسیحیان، مناره‌های قرون میانه میرخاتون در کهنه‌شهر و بیشتر پل‌های قدیمی از بین رفتند. این زلزله تغییرات وسیعی را در منطقه سلماس از لحاظ جغرافیای طبیعی، انسانی و تاریخی به وجود آورد.

محققان در پژوهش حاضر کوشیده‌اند تا ضمن پاسخگویی به پرسش‌های ذیل تأثیرات زلزله بزرگ اردیبهشت سال ۱۳۰۹ هجری شمسی شهر سلماس را بر جغرافیای انسانی و ابنیه تاریخی و باستانی آن بررسی کنند.

دامنه تأثیر زلزله در سال ۱۳۰۹ هجری شمسی شهر سلماس در چه وسعتی از منطقه آذربایجان بود؟

این زلزله از نظر تلفات انسانی و نابودی و تخریب آثار تاریخی و باستانی منطقه سلماس چه تأثیری بر جغرافیای انسانی و تاریخی این منطقه داشته است؟

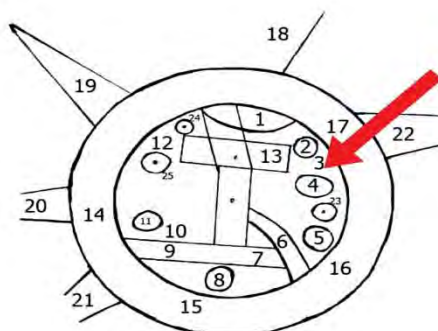
پیشینه پژوهش

درباره زلزله بزرگ سال ۱۳۰۹ هجری شمسی سلماس با وجود اهمیت آن از نظر تخریب و تلفات بزرگ انسانی به‌جز گزارش‌های محلی و گزارش‌های مندرج در روزنامه‌های آن زمان نظیر روزنامه اطلاعات (۱۳۰۹) و پاره‌ای از خاطره‌ها و کتاب‌های تاریخی محلی در آن دوران انعکاسی صورت نگرفته است. برای اولین بار بربریان در سال ۱۹۷۶ پس از چهل و شش سال از وقوع زلزله به مطالعات میدانی این زلزله و پژوهش‌های زمین‌شناسی و سایر مکتونیک اقدام کرد (Berberian, 1976). سپس نتیجه گزارش‌های خویش را در بولتن شماره ۳۹ سازمان زمین‌شناسی ایران به زبان انگلیسی منتشر کرد. عباس‌پور (۱۳۳۶) در پژوهشی با عنوان *جغرافیای انسانی و اقتصادی شاهپور* اشاره‌هایی به این زلزله کرده است. جعفرپور (۱۳۴۳) در پژوهشی با عنوان *جغرافیای شهر شاهپور* اشاره‌های مختصری به وقوع زلزله در سلماس و احداث شهر جدید سلماس کرده است. زاهدی (۱۳۵۰) در مونوگرافی خود به نام بررسی و تحقیق درباره شاهپور آذربایجان اشاره‌ای گذرا به زلزله سلماس داشته است. امبرسیز (۱۳۷۰) در کتاب خود با عنوان «تاریخ زمین‌لرزه‌های ایران» به صورت اجمالی به این زلزله توجه کرده و می‌توان گفت یکی از گزارش‌های زلزله‌شناسی این زلزله است. شاه‌پسندزاده و زارع (۱۳۷۴) در کتاب خود با عنوان «بررسی مقدماتی لرزه‌خیزی» به شرح مباحث

زمین‌شناسی منطقه اشاره‌هایی کرده‌اند. ملکزاده دیلمقانی (۱۳۷۸) در کتاب‌های خود با عنوان «سلماس در سیر تاریخ و فرهنگ آذربایجان» و «تاریخ ده‌هزار ساله سلماس و غرب آذربایجان» (۱۳۸۴) به زلزله سلماس نیز پرداخته است. ملکزاده دیلمقانی (۱۳۸۳) در کتاب خود با عنوان «زلزله بزرگ و مخرب سال ۱۳۰۹ سلماس» براساس تلگرافات، گزارش‌ها و مطالب رسمی واقعه تخریب‌های این زلزله را بررسی کرده است. ملکزاده دیلمقانی (۱۳۹۹) در کتاب خود با عنوان «زلزله‌شناسی و مدیریت بحران در زلزله بزرگ ۱۳۰۹ سلماس» وقایع زلزله سلماس را از نظر تاریخی و از نظر زلزله‌شناسی و مدیریت بحران بررسی کرده است.

وجه تسمیه و پیشینه تاریخی شهر سلماس

براساس منابع تاریخی پیشینه شهر سلماس یا شهر قدیم دیلمقان^۱ با مطالعات باستان‌شناسی تپه‌های محدوده شهر به ۷۰۰۰ تا ۹۰۰۰ سال قبل از میلاد بازمی‌گردد. عده‌ای از محققان امروزی بر این باور هستند که منطقه سلماس پایتخت دوم اورارتویان یا درواقع همان شهر اولهو یا اولخو بوده است و دخمه‌های موجود در «قارنی یاریق»، «هودر»، «دثریک»، «زنجیر قالا»، «چهریق»، «خان تختی»، «کاظم داشی» و «گویر چین قالا» را منتسب به اورارتوی‌ها می‌دانند (ملکزاده، ۱۳۸۴، ص. ۶۱).

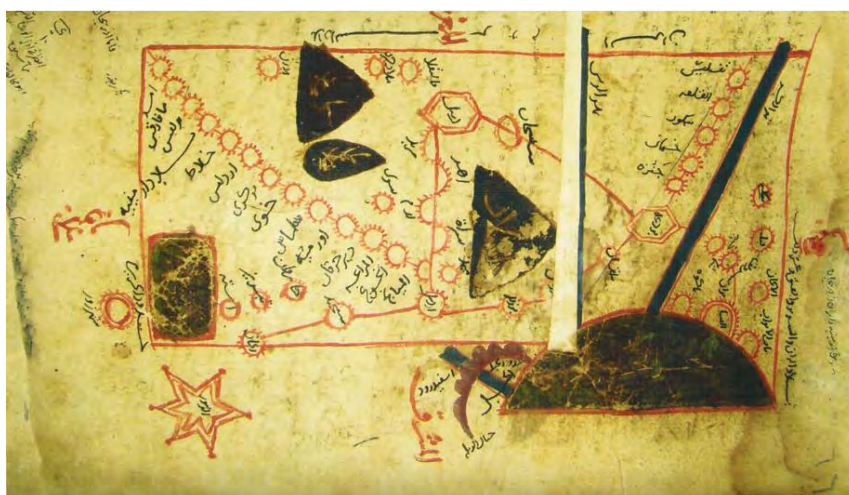
شکل ۱: نقشه بازخوانی شده از روی قدیمی‌ترین نقشه جهان به خط میخی اورارتو (منبع: Galichian, 2013, p. 85)

Figure 1: Map re-read from the oldest map in the world, in Urartu cuneiform

برخی دیگر از مورخان قدمت شهر سلماس را مربوط به دوران ماد و بانی این شهر را شلمنسر سوم یا سلیماناسار سوم پادشاه آشور (۸۵۸-۸۲۳ ق.م) می‌دانند. وی که در طی نبرد با حکام آتروپاتن (آذربایجان) و ارمن به شرق قلمرو خود لشکر کشید و این منطقه‌ها را زیر نفوذ خود درآورد، در سرحدات آتروپاتن قلعه‌ای به نام خویش با عنوان سلیماناسار بنا نهاد و آن را ساخلوی دائمی لشکریان آشور در این منطقه قرار داد. نام قلعه سلیماناسار به‌مرور زمان به نام سلماس مبدل شد. قلعه سلماس در زمان هخامنشیان «زاروند» نام گرفت و در دوره اشکانیان با نام سلماس از منطقه‌های حائل بین دولت اشکانیان و روم بود. در زمان به قدرت رسیدن ساسانیان شهر سلماس جزء متصرفات آنان

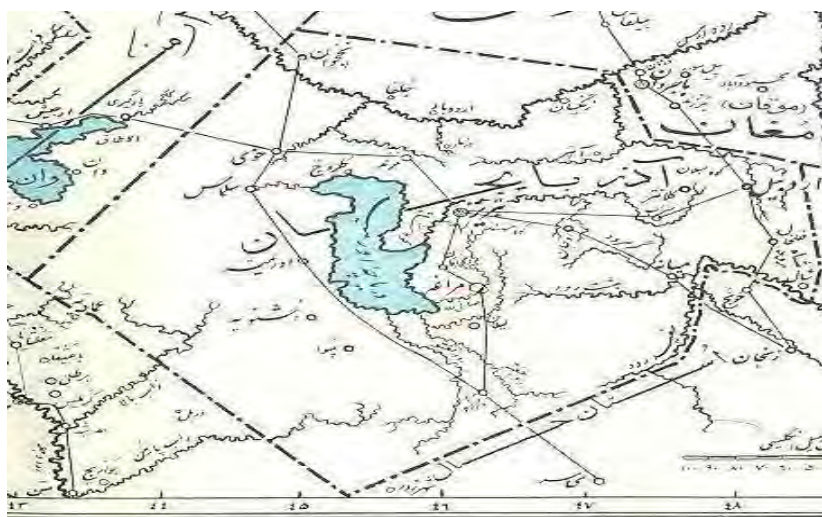
^۱ دیلمقان یا دیلمان نام قدیم شهر سلماس و نام منطقه‌ای در محل فعلی شهر سلماس بوده است که در زلزله سال ۱۳۰۹ش به‌طور کامل ویران شد و شهر فعلی سلماس در کنار آن بنا شد (ملکزاده، ۱۳۸۴، ص. ۶۰۹).

و از قلعه‌های مهم شمال غرب ایران در این دوران شد. در دوران اسلامی بلاذری از مورخان مسلمان قرن سوم هجری و صاحب کتاب فتوح البلدان، در شرح فتوحات مسلمانان در ذکر وقایع سال ۲۰ هجری در کنار نام شهرهای خوی و ارومیه از شهر سلماس نیز نام می‌برد. بسیاری از سیاحان از جمله مقدسی، اصطخری و ابن حوقل، جغرافیدان مسلمان قرن چهارم، درباره سلماس به‌عنوان شهری زیبا، آباد و پر نعمت مطالبی آورده‌اند (مقدسی، ۱۳۶۱، ص. ۵۶۰؛ اصطخری، ۱۳۴۷، ص. ۱۵۶؛ ابن حوقل، ۱۳۶۶، ص. ۹۶).

شکل ۲: محل سلماس در آثار جغرافیدانان قرون اولیه اسلامی (منبع: انوری، ۱۳۹۴، ص. ۷۵)

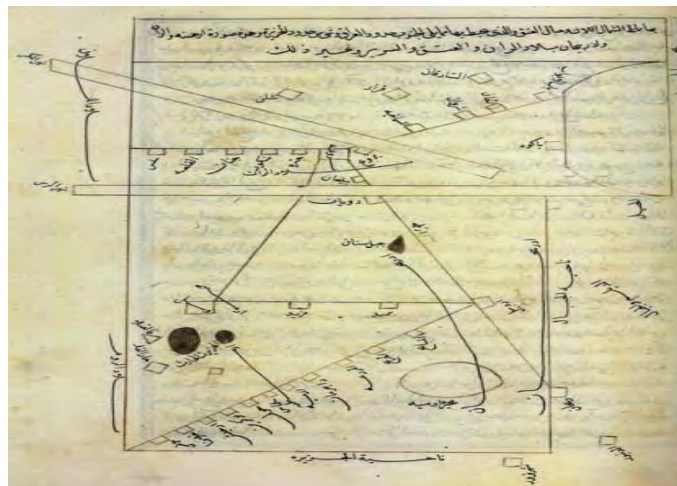
Figure 2: The location of Selmas in the works of early Islamic geographers

شکل ۳: موقعیت شهر سلماس در ایالت آذربایجان در قرون میانه اسلامی (منبع: انوری، ۱۳۹۴، ص. ۷۵)

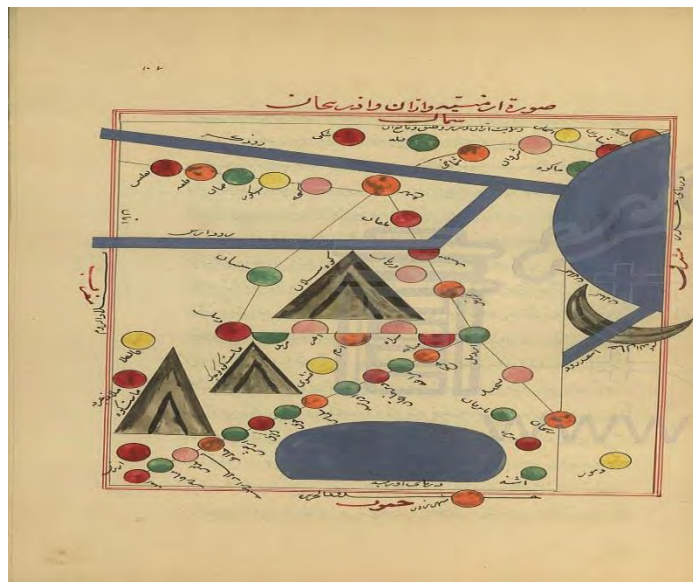
Figure 3: The location of the city of Selmas in the state of Azerbaijan in the Islamic Middle Ages

مقدسی در کتاب *احسن التقاسیم* در سال ۳۷۵ هجری قمری سلماس را شهری زیبا با بازارهای فراوان معرفی می‌کند و به مسجد جامع این شهر که از سنگ بنا شده است، اشاره می‌کند (مقدسی، ۱۳۶۱، ص. ۵۶۰).

شکل ۴: نقشه اصطخری از منطقه آذربایجان (منبع: Galichian, 2013, p. 89)

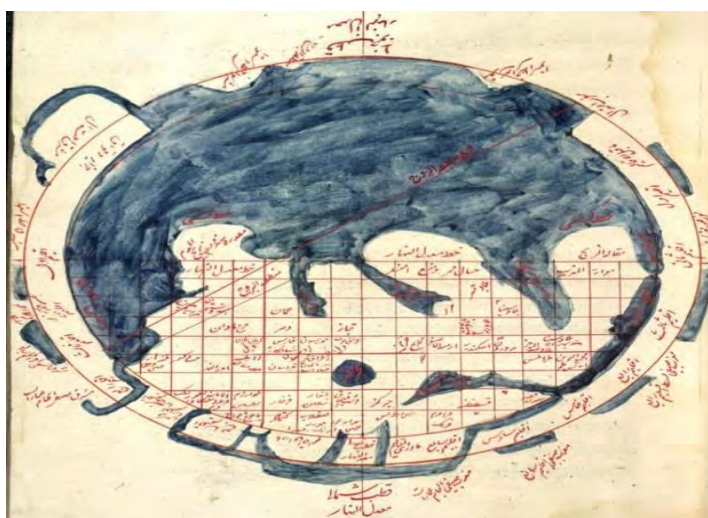
Figure 4: A map of Azerbaijan region

شکل ۵: سلماس در نقشه آذربایجان و ایران و ارمنستان در کتاب مسالک و ممالک اصطخری (منبع: Galichian, 2013, p. 89)

Figure 5: Selmas in the map of Azarbaijan, Iran and Armenia in the book of Masalak and Mamalek Istakhari

با حمله مغولان صحراگرد به ایران در قرن هفتم و در تداوم آن تأسیس سلسله ایلخانان در ایران و توجه ویژه مغولان به ایالت آذربایجان و انتخاب مراغه به عنوان پایتخت از سوی هلاکوخان مغول بود که این ایالت روبه توسعه نهاد و منطقه سلماس به ویژه کهنه شهر نیز مانند دیگر منطقه های آذربایجان تا حدی روبه آبادانی نهاد. حمدالله مستوفی مورخ و جغرافی نویسنده هجری نیز در نزهة القلوب از این سرزمین نامبرده است (مستوفی، ۱۳۶۲، ص. ۱۰۰).

شکل ۶: نقشه جهان‌نمای حمدالله مستوفی (منبع: مستوفی، ۱۳۶۲، ص. ۱۰۰)

Figure 6: Sel World map of Hamdallah Mostofi

شهر سلماس در اواخر صفویه ویرانه و نام سلماس به منطقه مابین خوی و ارومیه اطلاق شد. در ابتدای تأسیس قاجاریه قصبه دیلمقان در منطقه سلماس که موقعیت جغرافیایی و طبیعی ممتازی داشت، روبه توسعه نهاد. در دوره‌های بعد مثلاً در دوران خانان آذربایجان به ذکر جنگ‌های خانان افشار ارومیه و دنبلی خوی به کرات به نام دیلمقان / دیلمغان سلماس برمی‌خوریم. حصارکشی و عمارت‌ها و دکان‌های این قصبه بعدها با سعی و کوشش خوانین دنبلی در سال‌های حکومت احمد خان دنبلی (۱۲۰۰ - ۱۱۶۷ق) در آن باز و مرکز حکومت ولایت سلماس شد. شهر دیلمقان مرکز ولایت سلماس، در نهایت در طی زلزله سال ۱۳۰۹ هجری شمسی به‌طور کامل، ویران و شهر جدید شاهپور^۱ در کنار ویرانه‌های دیلمقان با اصول شهرسازی مدرن (نقشه شطرنجی) در آن دوران و با ایمنی زیاد بنا شد (ملکزاده، ۱۳۹۸، ص. ۱۰۱).

شکل ۷: نقشه شهر جدید سلماس بعد از زلزله در سال ۱۳۰۹ش (منبع: ملک‌زاده، ۱۳۸۴، ص. ۶۵۱)

Figure 7: Map of the new city of Selmas after the earthquake

^۱ بعد از ساخت شهر جدید سلماس در سال ۱۳۰۹ش در دوران پهلوی اول (رضاشاه) این شهر شاهپور نام گرفت که در دوران بعد از انقلاب اسلامی ۱۳۵۷ش به نام قدیمی خود، یعنی سلماس مشهور شد (ملکزاده، ۱۳۸۴، ص. ۲۸).

طبق منابع محلی چند هفته پس از استقرار آرامش اولیه در سلماس در اوایل خرداد ۱۳۰۹ هجری شمسی (به‌طور تقریبی، دو هفته پس از ویرانی کامل شهر در زلزله)، یعنی در تاریخ ۱۰ خردادماه ۱۳۰۹ هجری شمسی با حضور والی وقت آذربایجان، علی منصور، شهر جدیدی در یک کیلومتری دیلمقان در محل فعلی شهر سلماس با نقشه صحیح شهرسازی و مهندسی و به‌صورت شطرنجی با مهندس اسدالله خاورزمین احداث و به هریک از اهالی شهر سلماس قطعه زمین مناسبی برای خانه‌سازی و اسکان داده شد. این شهر در مدت چهار ماه با ۳۶ خیابان، ۴ میدان اصلی در مرکز شهر و ۴ میدان در فاصله‌های یکسان در دور شهر بنا شد. علاوه بر این، ۱۷۰۰ خانه و واحد مسکونی با مسجدها، حمام و تعداد زیادی دکان و مغازه بنا شد. همان‌گونه که در فوق نیز اشاره شد، این شهر جدید را شاهپور نام نهادند و به تدریج خرابی دهات و روستاهای اطراف آن ترمیم شد (ملکزاده، ۱۳۹۹، ص. ۱۵).

امروزه از ویرانه‌های سلماس چیزی باقی نمانده است. به‌جزء پایه دیوارهای «آقامچیدی» و سنگ‌های منشوری‌شکل ستون‌های مسجد که برجای مانده است. میراث فرهنگی محل این آثار را حصارکشی کرد. این منطقه برای آیندگان از جهت برنامه‌ریزی اصولی به‌منظور بسط دانش زلزله‌شناسی و مهندسی زلزله در منطقه به‌عنوان یادگاری از زلزله مشهور و ویرانگر سال ۱۳۰۹ هجری شمسی / 1930 میلادی سلماس استفاده می‌شود (ملکزاده، ۱۳۹۸، ص. ۱۰۱).

موقعیت جغرافیایی کنونی شهر سلماس

شهر سلماس مرکز شهرستان سلماس در ۳۸ درجه، ۱۲ دقیقه شمالی و ۴۴ درجه و ۴۶ دقیقه و ۴۰ ثانیه شرقی در استان آذربایجان غربی واقع شده است. فاصله سلماس از ارومیه مرکز استان آذربایجان غربی ۹۰ کیلومتر، از همسایه شمال آن شهرستان خوی ۴۵ کیلومتر، همسایه‌های شرقی شبستر و تسوج به ترتیب ۹۰ و ۵۵ کیلومتر است. سلماس با جاده گونئی به شهر تبریز مرکز استان آذربایجان شرقی وصل می‌شود. این جاده در حدود ۱۳۰ کیلومتر طول دارد. همچنین، با راه آهن سلماس می‌توان به تبریز، تهران، آنکارا، استانبول، اروپا و سوریه مسافرت کرد. ایستگاه قره تپه سلماس محل استقرار گمرک بوده است و مسافران استانبول و سوریه امور گمرکی، بررسی پاسپورت و ویزای خود را در اینجا انجام می‌دادند. علاوه بر این، منطقه آزاد تجاری سلماس در این منطقه قرار دارد. فرودگاه‌های ارومیه و خوی به ترتیب در ۸۰ و ۲۵ کیلومتری سلماس قرار دارد تا سال‌های اخیر اسکله سلماس به نام بره در دریاچه ارومیه فعال بوده است؛ ولی به‌سبب خشکی صددرصدی دریاچه فعالیت چندانی ندارد (ملکزاده، ۱۳۸۴، ص. ۱۹).

چگونگی وقوع زلزله سال ۱۳۰۹ ش

ساعت ۱۰ صبح سه‌شنبه ۱۶ اردیبهشت سال ۱۳۰۹ هجری شمسی زلزله‌ای به بزرگی $M=5/5$ شهر سلماس را لرزاند و باعث خرابی چند دکان و خانه شد. در این زلزله به‌طور تقریبی، ۱۵ نفر کشته شدند. برای همین، تعدادی از اهالی شهر را تخلیه کردند. بر اثر این زلزله روستاهای هفتوان، کوچه میش و کلشان تخریب شد. در هفتوان چند خانه به‌کلی فرو ریخت و یک زن با یک کودک زیر آوار ماند. در روستاهای کوچه میش و کلشان به‌طور تقریبی، تمام خانه‌ها تخریب و در هرکدام یک نفر کشته شد (ملکزاده، ۱۳۹۹، ص. ۱۴). در روستاهای دیگر سلماس آسیب‌ها

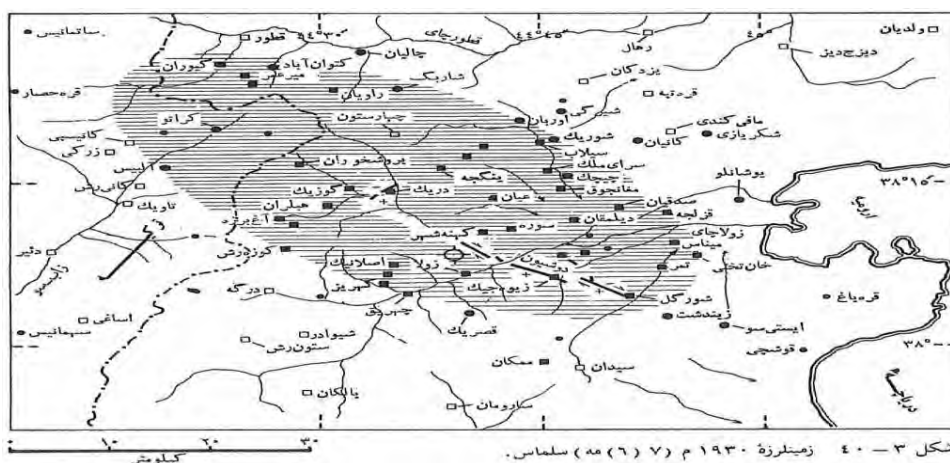
کمتر بود؛ برای مثال، در روستاهای کهنه‌شهر، پته‌وئر (Pata ver)، سارنا و پیه جوک (Payajuk) چند خانه فرو ریخت و سقف و دیوار بیشتر ساختمان‌ها ترک خورد. در دیگر روستاها نظیر محلم، اوله، خسروا، دیریش و مغانجوق بیشتر خانه‌ها ترک خورد. کمی دورتر از مرکز زلزله که بولتن مؤسسه ژئوفیزیک ۳۸/۱۵ درجه شمالی و ۴۴/۷۵ درجه شرقی (منطقه تمر، شورگل) میزان خرابی زلزله‌ها را برآورد کرده بودند، یعنی در روستاهای حبشی، اختاخانا، یوشانلو، خان تختی، عیان و سنجی تنها چند دیوار ترک خورده بود. این زلزله که درحقیقت، پیش‌لرزه زلزله اصلی و مهیب سلماس بود، هشدار برای مردم سلماس و روستاهای اطراف بود که خانه‌های خود را ترک کنند و بدین‌سان جان خود را از زلزله‌های احتمالی نجات دهند. در این میان، نقش فرمانده سربازخانه سلماس در این دوران چشمگیر بود. فرمانده پادگان سلماس ضمن هشدار به مردم سلماس از بابت نخوابیدن در زیر سقف سنگین خانه‌ها تمام سربازان پادگان سلماس را به حالت آماده‌باش در خارج پادگان نگه داشت که آمادگی و کمک این سربازان در فردای آن روز قابل تقدیر بود (ملک‌زاده، ۱۳۷۸، ص. ۲۴۳).

شکل ۸: هیئت رجال ارومیه برای کمک به زلزله‌زدگان سلماس (منبع: ملک‌زاده، ۱۳۸۴، ص. ۶۴۸)

Figure 8: Urmia's delegation to help the victims of the Selmas earthquake

پانزده ساعت بعد در نیمه‌شب همان روز یا درحقیقت، بامداد روز چهارشنبه ۱۷ اردیبهشت سال ۱۳۰۹ هجری شمسی زلزله اصلی با قدرت $M=7/4$ رخ داد. این زلزله در آن واحد موجب تخریب کامل دیلمقان (Dilmgan) و حدود ۶۰ روستا در دشت سلماس و منطقه‌های حاشیه آن شد. زلزله در بولتن‌های مهم زلزله‌نگاری جهان در ساعت هفت و سه دقیقه و بیست و دو ثانیه (۰۷:۲۳:۲۲) به وقت جهانی و حدود ساعت ده صبح به وقت محلی ثبت شده است (ملک‌زاده، ۱۳۹۹، ص. ۷).

شکل ۹: زمین لرزه ۱۳۰۷ش / ۱۹۳۰ م سلماس (منبع: ملکزاده، ۱۳۹۹، ص. ۷)

Figure 9: Selmas earthquake 1307/1930 AD

شکل ۱۰: زمین لرزه ۱۳۰۷ش / ۱۹۳۰ م سلماس (منبع: ملکزاده، ۱۳۹۹، ص. ۷)

Figure 10: Selmas earthquake 1307/1930 AD

دامنه آسیب‌ها از دشت سلماس به دهستان قوطور و مسیر علیای زاب در ترکیه کشیده شده بود و موجب کشته شدن ۲۵۰۰ تا ۴۰۰۰ نفر در سلماس شد. این زلزله که بزرگی آن را بربریان (1974) $M=7/4$ و مؤسسه ژئوفیزیک $M=7/2$ برآورد کرده است، یکی از مخرب‌ترین زلزله‌های آذربایجان و شاید منطقه خاورمیانه است (ملکزاده، ۱۳۹۹، ص. ۸).

بر اثر این زلزله در تبریز بیشتر سیم‌های برق و تلفن و تلگراف قطع شده بود. همچنین، در بندر شرفخانه نیز موج‌های مهیب دریاچه ارومیه باعث صدمه به کشتی‌ها و اداره کشتیرانی شد. روز چهارشنبه گروهی از مردم وحشت‌زده سلماس برای اطلاع‌دادن این واقعه به تبریز و کمک خواستن از مقامات با پای پیاده از کرانه دریاچه ارومیه خود را به شرفخانه رسانده بودند؛ چون همه سیم‌های تلفن و تلگراف سلماس و تبریز قطع شده بود (ملکزاده، ۱۳۹۹، ص. ۱۴).

شکل ۱۱: نابودی کامل شهر دیلمقان در زلزله سال ۱۹۳۰م/۱۳۰۹ش (منبع: ملک‌زاده، ۱۳۸۴، ص. ۶۴۸)

Figure 11: The complete destruction of Dilmaqan city in the earthquake of 1930 AD/1309 AH

امبرسیز شعاع تخریب زلزله اصلی را ۲۳ کیلومتر و شعاع احساس آن را ۳۵۰ کیلومتر برآورد کرده است؛ یعنی این زلزله در بغداد و تفریس نیز احساس شده بود. پس‌لرزه‌های زلزله اصلی روستاهای گیوران، میرعمر، راویان و چالیان را در جنوب قوچور خوی که پیشاپیش تخریب شده بودند، به کلی ویران کرد و به ناحیه‌ای که در اثر لرزه اصلی، خسارت شدیدی ندیده بود، به‌سختی آسیب رساند (امبرسیز، ۱۳۷۰، ص. ۲۲۴).

دگرگونی‌های مورفولوژی و زمین‌ساخت در زلزله سلماس

یکی از اثرهای زلزله تغییرات گسترده در سطح زمین است که به شکل گسستگی و شکاف زمین (گسل)، به‌وجود آمدن چشمه‌های آب و رانش‌های زمین و صخره‌سنگ‌ها دیده می‌شود. در اثر این زلزله بزرگ تکتونیک، ساینموتکتونیک و ژئومورفولوژی منطقه سلماس نیز دستخوش تغییراتی شد که دامنه این تغییرات تاکنون نیز دیده می‌شود. مهم‌ترین این تغییرات عبارت است از:

۱) به وجود آمدن چشمه‌های آب (زلزله بولاغی)

پس از زلزله در ۱۰ کیلومتری شمال گسل سلماس یک چشمه آب گازدار ۱۸ درجه به وجود آمد که در سلماس، زلزله بولاغی (چشمه زلزله) نامیده شد. این چشمه بعدها پس از زلزله ۲۲ ژوئن ۱۹۷۳ میلادی رنگ گل به خود گرفت. این چشمه تا سال‌های اخیر همچنان به‌ادامه می‌داد تا اینکه با پایین‌رفتن سطح ایستابی منطقه سلماس در اثر استفاده بی‌رویه از سفره‌های آب زیرزمینی و حفر چاه‌های عمیق کشاورزی این چشمه خشک شد (ملک‌زاده، ۱۳۸۴، ص. ۶۱۴).

۲) تغییرات سطح ایستابی چاه‌های منطقه

در اثر تغییرات در موقعیت لایه‌های زمین و تنش‌های وارد شده بر این لایه‌ها، لایه‌های آبدار زمین دچار تغییراتی می‌شوند. در نتیجه زلزله سلماس، سطح ایستابی چاه‌های منطقه موقتاً افزایش یافت و در نهایت، منطقه‌های پست را آب فراگرفت؛ اما با ساکن شدن زمین سطح ایستابی در منطقه سلماس به زودی به سطح پیشین خود فرونشست. در زلزله‌های بعدی نیز گزارش‌هایی از این قبیل تغییرات سطح ایستابی در دست است (ملکزاده، ۱۳۸۴، ص. ۶۱۴).

۳) تغییرات سطح آبی دریاچه ارومیه و ایجاد امواج سهمگین در آن

در اثر این زلزله آب دریاچه ارومیه که خیلی پایین رفته بود، به تدریج بالا آمد. در اثر امواج سهمگین و پر قدرت زلزله در بندر شرفخانه نیز موج‌های مهیب ایجاد شد. این امواج باعث صدمه به کشتی‌ها، بندر و اسکله شرفخانه، تأسیسات ساحلی و اداره کشتیرانی در دریاچه ارومیه شد (ملکزاده، ۱۳۹۹، ص. ۲۶).

۴) وقوع زمین‌لغزش و رانش زمین در منطقه

مرکز زلزله سال ۱۳۰۹ سلماس در پای کوه‌های جنوب سلماس به طرف غرب آن بود. در اثر زلزله زمین‌لغزش‌های متعدّد در دره سلماس و در شیب‌های لشکیران و سایر منطقه‌ها رخ داد که باتوجه به کم جمعیت بودن این منطقه‌ها شدت تخریب اندک بود؛ با این حال گزارش‌هایی از زمین‌لغزش و رانش زمین در روستاهای غربی سلماس و روستاهایی که در منطقه‌های شیب‌دار قرار داشته، گزارش شده است (ملکزاده، ۱۳۸۴، ص. ۶۱۴). امروزه نیز آثار سقوط و ریزش سنگ‌های بزرگ و صخره‌هایی به بزرگی یک اطاق در کوه‌های خان تختی، گیرچاوش، ایستی‌سو، آج واج، قارنی‌یاریق و کوه‌های غرب سلماس دیده می‌شود.

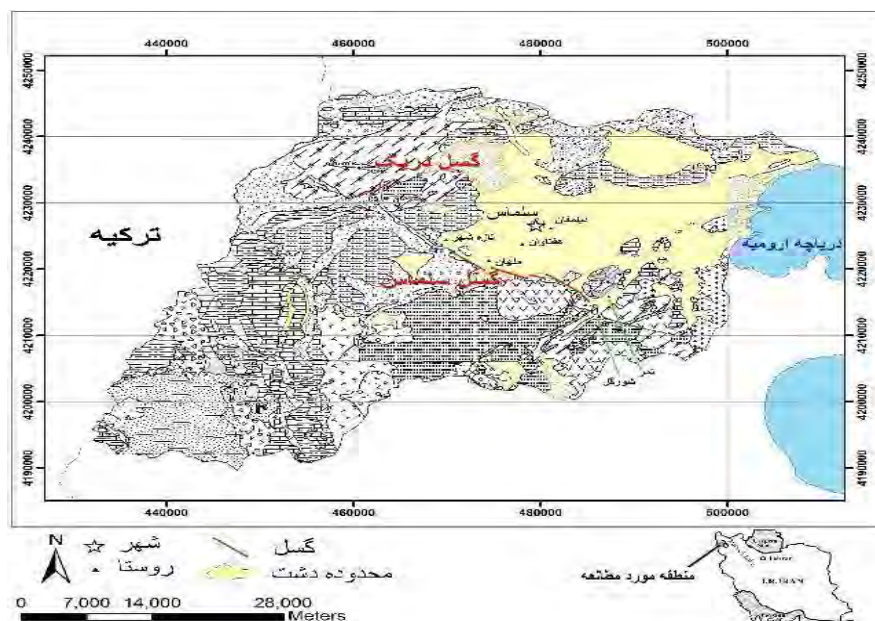
۵) ریزش تپه‌های باستانی

در دشت سلماس تپه‌هایی موجود هستند که بیشتر باستانی هستند. این تپه‌های باستانی از چند هزار سال قبل آبادی و منطقه‌ها اسکان یافته بشری بودند که به تدریج به صورت تپه درآمده‌اند. براساس کاوش‌های باستان‌شناسی و مشاهده‌های میدانی، ریزش تپه‌های باستانی هفتون تپه و دیریش تپه در اثر این زلزله قابل ملاحظه بوده است (ملکزاده، ۱۳۸۴، ص. ۶۱۴).

۶) ایجاد گسل زلزله و شکافت زمین

این زلزله همراه گسلی بود که هنوز هم می‌توان آن را مشاهده و نیز می‌توان بر روی زمین به گونه‌ای ناپیوسته در طول حدود ۱۶ کیلومتر از شمال غرب شورگول (shor gol) تا همسایگی کهنه شهر دنبال کرد. در بیشتر مسیر آن گسلی که گرای ۳۰۰ درجه داشته باشد، می‌توان درباره جهت جنبش واقعی گسل جنوب سلماس داوری کرد که راستگرد است؛ اما به جزء در دو نقطه که جابه‌جایی افقی راستگرد یک و ۴ متری قابل اندازه‌گیری است. با وجود این، مقدار جنبش را نمی‌توان تعیین کرد. بین شورگول و محل تقاطع گسلش با زولاچای، طرف شمال شرقی شکستگی گسله پایین افتاده است. مقدار جابه‌جایی قائم متغیر است و در برخی جاها افت ظاهری به ۴ تا ۶ متر می‌رسد. اثر گسیختگی پس از کهنه‌شهر در منطقه سلماس دیگر قابل مشاهده نیست. با این همه، اطلاعات محلی

دلالت بر آن دارد که این اثر در طول ۶ تا ۱۲ کیلومتر دیگر در همان راستا در طول کناره جنوب غرب دوشوان چای ادامه داشته است (Berberian, 1976, p. 272). در شمال غرب دثریک، شکستگی گسل دیگری را در سنگ و آبرفت می‌توان دید که در طول حدود ۳ کیلومتر با گرای ۵۰ تا ۶۰ درجه کشیده شده و طرف غرب آن پایین افتاده است.

شکل ۱۲: نقشه زمین‌شناسی سلماس گسل‌های فعال طی زلزله ۱۳۰۹ هجری شمسی و برخی از روستاهای منطقه (منبع: شهرابی، ۱۳۷۳، ص. ۱۷)

Figure 12: Geological map of Selmas active faults during the 1309 earthquake and some villages in the region

۷) تخریب منطقه‌های مسکونی و تأسیسات شهری

این زلزله باعث تخریب صددرصدی شهر دیلمقان، قصبه کهنه شهر و کل روستاهای منطقه سلماس شد. رشته پس‌لرزه‌ها در حدود سه ماه و نیم دنباله داشت و بزرگ‌ترین پس‌لرزه در ۸ مه / ۱۸ اردیبهشت همان سال سبب تخریباتی در شرفخانه، خوی و قوطور شد. در اثر این زلزله تأسیسات ارتباط شهری مانند سیم تلگراف سلماس و تبریز، تلفن و برق و تلگراف در شهرهای همجوار نظیر تبریز، ارومیه، تسوج، خوی و شبستر قطع شد (ملک‌زاده، ۱۳۹۹، ص. ۲۷).

تلفات انسانی زلزله سلماس

مهم‌ترین آسیبی که زلزله و پدیده‌های مربوط به آن بر جوامع بشری تحمیل می‌کند، تلفات انسانی آن است. پس از این زلزله وحشتناک یک عده سیصد نفری که در زیر آوارهای شهر مانده بودند، در نتیجه مجاهدت سربازان سلماس از زیر خاک بیرون آورده شدند و در مریضخانه‌های موقت ارتش که با چادرهایی تهیه شده بود، زیر نظر درمان قرار گرفتند. نان و غذا با اتومبیل‌های امداد از نقاط دیگر آذربایجان به سلماس حمل و وسایل آسودگی اهالی و مجروحان

فراهم شد. منصور والی وقت آذربایجان و سرتیپ حسن خان مقدم (ظفرالدوله) فرمانده لشکر شمال غرب و چند نفر از رؤسای ایلات منطقه برای بازدید نقاط زلزله زده از تبریز وارد سلماس شدند و وجوه زیادی از طرف دولت و شیر و خورشید سرخ (هلال احمر فعلی) بین زلزله زدگان تقسیم شد. در شهر ارومیه نیز پس از دریافت خبر زلزله در سلماس و تخریب کامل سلماس سریع هیئت مؤسسه شیر و خورشید سرخ (سابق) ارومیه تشکیل و موضوع کمک و مساعده به زلزله زدگان سلماس مطرح و بی درنگ حاج امیر نظامی افشار از اعضا پیشقدم در امور خیریه و عضو جمعیت مزبور با دکتر علی احمدخان مقدرهای دارو و سایر مایحتاج لازم را برداشتند و برای معاینه و معالجه مجروحان به سلماس عزیمت کردند. دکتر امیر اعلم رئیس جمعیت شیر و خورشید سرخ (سابق) مرکز و پزشک مخصوص دربار به ارومیه رفت و از آنجا وارد سلماس شد و همراه با دو پزشک مردم را معالجه کردند. دکتر حسینقلی صفی زاده دانش آموخته پزشکی از روسیه که از اهالی قره باغ آذربایجان بود و در اثر حمله آرامنه در سال ۱۲۹۷ هجری شمسی به قریه عربلر ماکو آمده بود و در سال ۱۳۰۲ هجری شمسی با درجه سرگردی در خدمت ارتش بود، در آن زلزله وحشتناک زلزله زدگان را معالجه کرد. نجات یافتگان بعدها شرح می دادند که دکتر صفی زاده بی آنکه وقت استراحت داشته باشد، خوراک خود را در دستمالی می پیچید و روزها پی درپی مشغول معالجه زخمی ها بود. روزی پس از سه روز بی خوابی در اتاقی پشت میزش به خواب می رود و در همان حال خواب، زلزله دیگری رخ می دهد و دیوارهای اتاق فرومی ریزد و دکتر زیر سقف می ماند که پس از ۸ ساعت زنده می ماند؛ ولی او را به صورت مجروح از زیر خاک بیرون می آورند (ملکزاده، ۱۳۸۴، ص. ۶۱۳).

خرابه قریه مانجق (اولین آبادی بین سلماس و خوی) در گراور فوق دیده می شود - قریه مانجق دارای یک هزار و کسری خانوار بوده که در اثر زلزله یکصد و کسری نفوس در آنجا تلف و تمام آبادی بطوری که فوقاً دیده میشود ویران شده است

شکل ۱۳: وضعیت زلزله زدگان (منبع: ملکزاده، ۱۳۸۴، ص. ۶۱۳)

Figure 13: The condition of the earthquake victims

اطلاعات دقیق‌تر از شمار زخمی‌ها، کشته‌ها و تخریب روستاها طبق گزارش Berberian به شرح ذیل است:

- قلعه‌سر (۷۹ نفر جمعیت، دو کشته)
- هفتوان (۵۴۰ نفر جمعیت، چهار کشته)
- خسروآ (۲۸۰ نفر جمعیت، سی و چهار کشته، ۱۵۰ گاو تلف)
- ملحم (۳۳۰ نفر جمعیت، چهل و هشت کشته، ۲۶۴ گاو تلف)
- پته‌وئر (۱۱۴ نفر جمعیت، یازده کشته)
- پیه‌جوک (۱۳۰ نفر جمعیت، سه کشته)
- ساورا (۶۲۶ نفر جمعیت، یک‌صد و پنجاه و یک کشته، هزار گوسفند و یک‌صد و پنجاه گاو تلف)
- آختاخانا (تخریب کامل با چهار کشته)
- علی بولاغی (تخریب کامل، بدون کشته)
- آق‌بزره (پنجاه درصد تخریب، یک کشته)
- آق زیارت (۱۱۰ نفر جمعیت، ده درصد تخریب، بدون کشته)
- آشناک (۱۲۰ نفر جمعیت، تخریب کامل، بیست و هفت کشته)
- اصلانیک (۱۱۰ نفر جمعیت، تخریب با بیست و یک کشته)
- عیان (۲۷۰ نفر جمعیت، پنجاه درصد تخریب با دوازده کشته)
- بلقه‌زان (پنجاه نفر جمعیت، ده درصد تخریب بدون کشته)
- بردیان (با اندکی تخریب)
- بوروشقالان (۴۰ نفر جمعیت، تخریب با چهار کشته)
- بوستاک آوار (بدون تخریب)
- چارستون (۲۰۰ نفر جمعیت، شش درصد تخریب بدون کشته)
- چهریق (۱۲۰ نفر جمعیت، هفتاد و پنج درصد تخریب با چهار کشته)
- چیچک (۲۷۰ نفر جمعیت، پنجاه درصد تخریب با پانزده کشته)
- دثریک (۱۸۰ نفر جمعیت، تخریب کامل با بیست و پنج کشته)
- دیلمقان (۱۸ هزار نفر جمعیت، تخریب کامل با یک‌هزار و صد کشته)
- دیریش (۳۹۰ نفر جمعیت، با دو کشته)
- گبرآوا (۱۴۰ نفر جمعیت، تخریب جزئی بدون کشته)
- قره‌باغ (۲۴۰۰ نفر جمعیت، سی درصد تخریب سه نفر کشته)
- قره‌قشلاق (۱۶۵۰ نفر جمعیت، تخریب جزئی بدون تلفات)
- قیزیل‌جا (۴۲۰ نفر جمعیت، تخریب با سه کشته)
- قیزیل‌کندی (۴۰ نفر جمعیت، پنجاه درصد تخریب با یک کشته)

- گوبه (۱۲۰ نفر جمعیت، بیست و پنج در صد تخریب بدون کشته)
- قولان (۹۰ نفر جمعیت، بعضی خانه‌ها خراب بدون کشته)
- گوزیک (تخریب کامل)
- هفتوان (۵۴۰ نفر جمعیت، تخریب با چهار کشته)
- حاجی عفان (۹۰ نفر جمعیت، بدون تخریب)
- خانیک (تخریب کامل با دو کشته)
- هودهر (۳۶۰ نفر جمعیت، تخریب کامل بدون کشته)
- کهریز (۵۰ نفر، تخریب با یک کشته)
- کانیان (۶۰۰ نفر جمعیت، تخریب جزئی بدون کشته)
- خان تختی (۱۸۰ نفر جمعیت، تخریب بدون کشته)
- کوزه‌ره‌ش (تخریب کامل با سی و پنج کشته)
- کهنه شهر (۲۲۹۰ نفر جمعیت، تخریب کامل با سیصد و هفتاد کشته)
- مین گؤل (۱۲۰ نفر جمعیت، پنج درصد تخریب با دو کشته)
- نظر آوا (۱۳۰ نفر جمعیت، تخریب کامل با سی کشته)
- سیلاب (۶۰۰ نفر جمعیت، تخریب جزئی با یک کشته)
- سارمان آوا (۱۷۰ نفر جمعیت، قسمتی خراب با هشت کشته)
- سنجی (۱۲۰ نفر جمعیت، تخریب کامل با بیست و یک کشته)
- شورگؤل (۳۳۰ نفر جمعیت، سی درصد تخریب بدون کشته)
- صوفی آباد (۶۰ نفر جمعیت، تخریب با یازده کشته)
- اوله (۱۲۰۰ نفر جمعیت، تخریب کامل با دوازده کشته)
- وردان (۴۸۰ نفر جمعیت، تخریب با بیست و پنج کشته)
- ینگگی جی (۱۱۰ نفر جمعیت، تخریب کامل با هیجده کشته)
- زین دشت (تخریب کامل)
- گولادر (۳۰ نفر جمعیت، تخریب کامل با شش کشته)
- گول اوزان (تخریب کامل)
- حبشی (۶۹۰ نفر جمعیت، تخریب با دو کشته)
- هبلران (۹۰ نفر جمعیت، تخریب با سی و پنج کشته)
- حمزه کندی (۳۳۰ نفر جمعیت، تخریب کامل با شانزده کشته)
- حق وئران (تخریب کامل)
- ایستی سو (تخریب جزئی بدون کشته)

- کل آشان (۱۸۰ نفر جمعیت، تخریب با نوزده کشته)
- کشکاوچ (۱۲۰ نفر جمعیت، با پانزده درصد تخریب، دو کشته)
- خورخورا (۴۰ نفر جمعیت، تخریب با دو کشته)
- لشکیران (۱۲۰ نفر جمعیت، تخریب بدون کشته)
- ممقان (۶۰۰ نفر جمعیت، تخریب با هشتاد و پنج کشته)
- مغانجوق (۱۸۰۰ نفر جمعیت، تخریب کامل با هفتاد و پنج کشته)
- صدقیان (۱۰۵۰ نفر جمعیت، تخریب کامل با شصت کشته)
- سرای ملک (۹۶۰ نفر جمعیت، تخریب کامل با هشتاد و دو کشته)
- سارنا (۱۸۰ نفر جمعیت، تخریب با هیجده کشته)
- شیدان (۹۰ نفر جمعیت، تخریب کامل با بیست و یک کشته)
- سلطان احمد (۱۲۰۰ نفر جمعیت، بیست درصد تخریب بدون کشته)
- تمر (۶۶۰ نفر جمعیت، تخریب کامل با پنجاه و دو کشته)
- اوربان (۳۹۰ نفر جمعیت، تخریب کامل بدون کشته)
- یوشانلو (۴۲۰ نفر جمعیت، تخریب بدون کشته)
- زئوه‌جیک (۲۴۰ نفر جمعیت، تخریب با ده کشته)
- زولا (۷۰ نفر جمعیت، تخریب با سه کشته) (Berberian, 1976, p. 280).

آسیب زلزله به آثار تاریخی و باستانی منطقه سلماس

۱۰	کلیسای دثریک	کلیسای سنگی	روستای دثریک سلماس	قاجار	٪۶۰
۱۱	مسجدهای ۱۰۰ روستای سلماس	مسجدهای بنایی	۱۰۰ روستای سلماس	-	٪۱۰۰
۱۲	دیواره حصار شهر دیلمقان	دیوار ۴ متری گلی با سنگ	دیلمقان مرکز ولایت سلماس	اواخر افشاریه	٪۱۰۰
۱۳	قلعه اورارتوئی زینجیر قالا	قلعه سنگی در بالای کوه	کوهستان‌های سلماس	۳۰۰۰ سال قبل دوران اورارتوئی در آذربایجان	آسیب اندک ولی تخریب در طول تاریخ
۱۴	قلعه اورارتوئی هوده رو قارنی یاریخ	قلعه سنگی در بالای کوه	کوهستان‌های سلماس	۳۰۰۰ سال قبل دوران اورارتوئی در آذربایجان	آسیب اندک ولی تخریب در طول تاریخ
۱۵	دخمه‌های سنگی هوده رو قارنی یاریخ و زینجیر قالا	قلعه سنگی در بالای کوه	کوهستان‌های سلماس	۳۰۰۰ سال قبل دوران اورارتوئی در آذربایجان	بدون آسیب
۱۶	کتیبه باستانی خان تختی	حجاری در کوه	کوهستان‌های سلماس	اوایل دوره ساسانی	بدون آسیب
۱۷	کاروانسرای روستای قره قشلاق	کاروانسرای با دیوار	دشت سلماس، روستای قره	اوایل قاجار	آسیب ٪۸۰

		قشلاق	گلین		
آسیب ۱۰۰٪	اوایل قاجار	دشت سلماس	شهر	تخریب شهرهای دیلمقان و کهنه‌شهر	۱۸
بدون آسیب جدی	-	آذربایجان	بناهای باستانی	بناهای باستانی خوی، ارومیه، وان ترکیه و شرفخانه	۱۹

در این زلزله بیشتر آثار تاریخی و باستانی سلماس از جمله حصار ۴ متری شهر دیلمقان، مسجدها، بقاع قدیمی، عبادتگاه‌های مسیحیان و مناره قرون وسطی میرخاتون در کهنه‌شهر و پل‌های قدیمی از بین رفت.

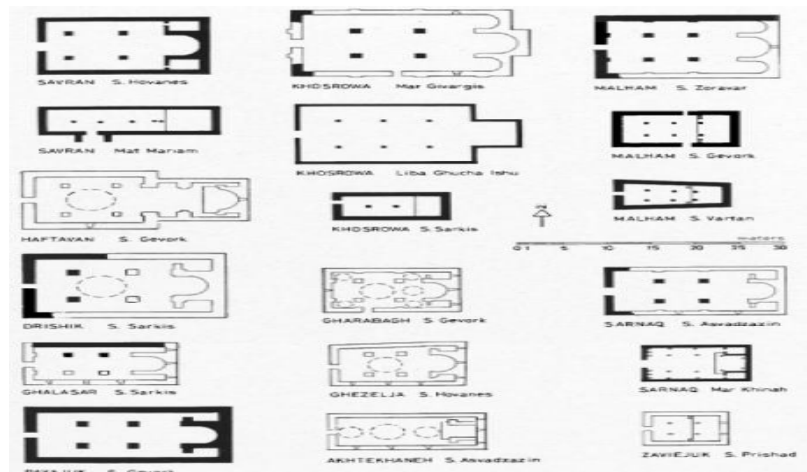
جدول ۱: آثار تاریخی و باستانی تخریب شده در سلماس طی زلزله ۱۳۰۹ هجری شمسی

Table 1: Historical and ancient monuments destroyed in Selmas during earthquake

ردیف	نام مکان باستانی	نوع بنا	محل استقرار	تاریخ احداث	درصد تخریب
۱	مسجد قانلی مچید	مسجد بنایی سنگی	دیلمقان مرکز ولایت سلماس	اوایل قرن دوازده قمری	۱۰۰٪
۲	مسجد آغا مچید	مسجد بنایی سنگی	دیلمقان مرکز ولایت سلماس	اوایل قرن دوازده قمری	۱۰۰٪
۳	تکیه روشنعلی شاه افندی	بنای بنایی	دیلمقان مرکز ولایت سلماس	اوایل قرن سیزدهم	۱۰۰٪
۴	مقبره میره خاتون	برج سنگی	کهنه‌شهر	اوایل قرن ففتم	۱۰۰٪
۵	کلیسای هفتوان	کلیسای سنگی	روستای هفتوان سلماس	دوره صفویه	۶۰٪
۶	کلیسای خسروا	کلیسای سنگی	روستای خسروای سلماس	دوره صفویه	۶۰٪
۷	کلیسای دیریش	کلیسای سنگی	روستای دیریش سلماس	قاجار	۶۰٪
۸	کلیسای آفتاخانا	کلیسای سنگی	روستای آفتاخانی سلماس	قاجار	۶۰٪
۹	کلیسای قیزیلجا	کلیسای سنگی	روستای قیزیلجای سلماس	قاجار	۶۰٪

منبع: ملک‌زاده، ۱۳۹۹، ص. ۲۱

برخی از تصاویر ذیل آخرین عکس‌ها و اسناد باقی‌مانده از این بناها و آثار تاریخی و باستانی این منطقه است.

شکل ۱۴: تصاویر شماتیک از کلیساهای منطقه سلماس (قسمت‌های تیره‌رنگ بر اثر زلزله تخریب شده است) (منبع:

Berberian, 1976, P. 292)

Figure 14: Schematic images of the churches in Selmas region, the dark parts were destroyed by the earthquake

شکل ۱۵: گسیختگی‌های حاصل در اثر زمین‌لرزه در محل تپه باستانی هفتوان، پیکان‌ها
(منبع: Berberian, 1976, p. 312)

Figure 15: The ruptures resulting from the earthquake at the ancient site of Haftavan Pikanha

شکل ۱۶: دروازه شهر قدیم دیلمقان (مرکز ولایت سلماس دوره قاجار) (منبع: ملک‌زاده، ۱۴۰۱، ص. ۱)

Figure 16: The gate of the old city of Dilmaqan (center of Selmas Province, Qajar period)

شکل ۱۷: برج امینه خاتون همسر تاج‌الدین علیشاه (منبع: ملکزاده، ۱۳۸۴، ص. ۱۰۷)

Figure 17: Tower of Amina Khatun, the wife of Tajuddin Alisha

شکل ۱۸: شهر دیلمقان سال ۱۳۰۵ هجری شمسی و مقبره روشنعلی شاه (منبع: ملکزاده، ۱۳۸۴، ص. ۶۱۰)

Figure 18: The city of Dilmqan in 1305 and the tomb of Roshan Ali Shah

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با بهره‌گیری از مطالب کتاب‌های تاریخی و پژوهش‌های محلی تدوین یافته است. زلزله بزرگ و مخرب سال ۱۳۰۹ هجری شمسی سلماس جزء یکی از مخرب‌ترین زلزله‌های منطقه آذربایجان است. این زلزله ۱۵ ساعت پس از پیش‌لرزه سلماس در نیمه‌شب سه‌شنبه یا درحقیقت، بامداد روز چهارشنبه ۱۷ اردیبهشت زلزله اصلی در آن واحد موجب تخریب کامل دیلمقان و حدود ۶۰ روستا در دشت سلماس و منطقه‌های حاشیه آن شد. دامنه آسیب‌ها از دشت سلماس به دهستان قطور و مسیر علیای زاب در ترکیه کشیده شده بود و موجب کشته‌شدن ۲۵۰۰ تا

۴۰۰۰ نفر در سلماس شد. در این مطالعه تغییرات و دگرگونی‌های مورفولوژیک در اثر زلزله سلماس و نیز درجه تخریب آثار باستانی در این منطقه بررسی شد. در منطقه سلماس به سبب ناامنی‌های پس از دوران صفویه آثار باستانی جدی و قابل تأملی وجود نداشته و اگر اثری برجای بوده پس از دوره قاجاریه بنا شده است که آن هم در حوادث پس از جنگ اول جهانی تقریباً نابود شد. بررسی آثار باقی‌مانده باستانی در سلماس نشان می‌دهد آثار موجود در کوهستان نظیر قلاع باستانی و دخمه‌های اورارتوئی و یا بناهایی که به نوعی در ساختمان‌شان سنگ به کار رفته است، استحکام به نسبت مناسبی در برابر زلزله بزرگ ۷/۲ درجه سلماس داشته‌اند. براساس این مطالعه، کل آثار خشتی و گلی منطقه از بین رفته است. در اثر این زلزله بزرگ تکتونیک، سائیموتکتونیک و ژئومورفولوژی منطقه سلماس نیز دستخوش تغییراتی شد که دامنه این تغییرات تاکنون نیز دیده می‌شود. مهم‌ترین این تغییرات عبارت است از: تخریب تأسیسات شهری، تخریب منطقه‌های مسکونی، ایجاد گسل زلزله و شکافت زمین، ریزش تپه‌ها، وقوع زمین‌لغزش و رانش زمین در منطقه، تغییرات سطح آبی دریاچه ارومیه و ایجاد امواج سهمگین در آن، تغییرات سطح ایستایی چاه‌های منطقه، به وجود آمدن چشمه‌های آب (زلزله بولاغی). در اوایل خردادماه سال ۱۳۰۹ (تقریباً دو هفته پس از زلزله) شهر جدیدی در یک کیلومتری خرابه‌های شهر زلزله‌زده در محل فعلی شهر سلماس با نقشه صحیح شهرسازی و مهندسی و به صورت شطرنجی احداث شد. امروزه از خرابه‌های شهر زلزله‌زده چیزی برجای نمانده و خرابه‌ها به زمین زراعی و مسکونی تبدیل شده است.

شکل ۱۹: کلیسای سنگی تخریب‌شده پیجیک واقع در روستایی به همین نام (منبع: Berberian, 1976, p. 278)

Figure 19: The destroyed Pijik stone church located in the village of the same name

شکل ۲۰: مسجد جامع دیلمقان (منبع: ملکزاده، ۱۳۸۴، ص. ۶۱۶)

Figure 20: Dilmaqan grand Mosque

منابع

- ابن حوقل، محمد (۱۳۶۶). *سفرنامه ابن حوقل: ایران در صورہ الارض* (جعفر شعار، مترجم). انتشارات امیر کبیر.
- اصطخری، ابو اسحاق ابراهیم (۱۳۴۷). *مسالك و الممالک* (به کوشش ایرج افشار). بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- امبرسیز، نیکلاس، و ملویل، چارلز (۱۳۷۰). *تاریخ زمین لرزه‌های ایران* (ابوالحسن رده، مترجم). انتشارات آگاه.
- انوری، امیر هوشنگ (۱۳۹۴). *اطلس تاریخی نقشه‌ها و تصویرهای جغرافیایی آذربایجان*. ندای تاریخ.
- جعفرپور، ابراهیم (۱۳۴۳). *جغرافیای شاهپور* [رساله دکتری، دانشگاه تبریز]. پایگاه دسترسی به اطلاعات پایان‌نامه‌ها و رساله‌های دانشگاه تبریز. <https://lib.tabrizu.ac.ir/fa/page/7893>
- زاهدی، حبیب (۱۳۵۰). *بررسی و تحقیق درباره شاهپور آذربایجان*. انتشارات شورای مرکزی جشن شاهنشاهی آذربایجان غربی.
- شاه پسندزاده، مجید، و زارع، مهدی (۱۳۷۴). *بررسی مقدماتی لرزه‌خیزی، لرزه زمین‌ساخت و خطر زمین‌لرزه، گسلش در پهنه استان آذربایجان شرقی*. مؤسسه بین‌المللی زلزله‌شناسی و مهندسی زلزله.
- شهرابی، مصطفی (۱۳۷۳). *شرح نقشه زمین‌شناسی چهارگوش ارومیه به مقیاس ۱:۲۵۰۰۰۰*. سازمان زمین‌شناسی کشور.
- عباسپور، اسماعیل (۱۳۳۶). *جغرافیای انسانی و اقتصادی شاهپور* [پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تبریز]. پایگاه دسترسی به اطلاعات پایان‌نامه‌ها و رساله‌های دانشگاه تبریز. <https://lib.tabrizu.ac.ir/fa/page/7893>
- مستوفی، حمدالله (۱۳۶۲). *نزه القلوب* (به اهتمام گی لسترنج). دنیای کتاب.
- ملک‌زاده دیلمقانی، توحید (۱۳۷۸). *سلماس در سیر تاریخ و فرهنگ آذربایجان*. انتشارات آینا.
- ملک‌زاده دیلمقانی، توحید (۱۳۸۳). *زلزله بزرگ و مخرب سال ۱۳۰۹ سلماس*. انتشارات آینا.

- ملک‌زاده دیلمقانی، توحید (۱۳۸۴). تاریخ ده‌هزار ساله سلماس و غرب آذربایجان. ائل‌دار.
- ملک‌زاده دیلمقانی، توحید (۱۳۹۸). زلزله‌های بزرگ آذربایجان: از اوایل میلاد تا ۱۳۹۸ ش. انتشارات آینا.
- ملک‌زاده دیلمقانی، توحید (۱۳۹۹). زلزله‌شناسی و مدیریت بحران در زلزله بزرگ ۱۳۰۹ سلماس. انتشارات آینا.
- ملک‌زاده دیلمقانی، توحید (۱۴۰۱). سلماس در دوران مشروطیت. انتشارات آینا.
- مقدسی، ابو عبدالله محمد بن احمد (۱۳۶۱). احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم (دکتر علینقی منزوی، مترجم). چاپ کاویان.

References

- Abbaspour, I. (1957). *Human and economic geography of Shahpur*. [Master's thesis, Tabriz University]. Database of Access to theses and theses information of Tabriz University. <https://lib.tabrizu.ac.ir/fa/page/7893> [In Persian].
- Ambarsiz, N., Melvil, Ch. (1991). *History of earthquakes in Iran* (A. Radeh, Trans.). Aghaz Publications. [In Persian].
- Anvari, A. (2014). *Historical atlas of maps and geographical images of Azerbaijan*. The call of history. [In Persian].
- Berberian, M. (1976). *Salmas earthquake*. Gs Report No 39.
- Berberian, M. (1978). *Seismotectonics contribution to the of Iran* (part IV). No 40 Gs.
- Galichian, R. (2013). A brief history of the maps of armenia. *Journal Of Armenian Studies Yerevan: Armenian National Academy Of Sciences*, 1, 83-107. <https://fundamentalarmenology.am/datas/pdfs/60.pdf>
- Ibn Hoqal, M. (1987). *Ibn hawqal's travelogue: Iran in the shape of the earth* (J. Shaar, Trans.). Amir Kabir Publications. [In Persian].
- Istakhari, A. A. (1968). *Masalak and mamalek* (By Iraj Afshar). Book translation and publishing company. [In Persian].
- Jafarpour, I. (1964). *Geography of Shahpur* [PhD thesis, Tabriz University]. Database of Access to theses and theses information of Tabriz University. <https://lib.tabrizu.ac.ir/fa/page/7893> [In Persian].
- Mostofi, H. (1983). *Nazah al-Qulob* (By the attention of Gay Lestrangle). World of books. [In Persian].
- Malekzadeh Dilmaghani, T. (1999). *Selmas in the history and culture of Azerbaijan*. Aina publications. [In Persian].
- Malekzadeh Dilmaghani, T. (2004). *The big and destructive earthquake of 1309 Selmas*. Aina publishers. [In Persian].
- Malekzadeh Dilmaghani, T. (2005). *Ten-thousand-year history of Selmas and West Azerbaijan*. Tabriz. Eldar publishers. [In Persian].
- Malekzadeh Dilmaghani, T. (2018). *Great earthquakes in Azerbaijan from the beginning of the new era to 2018*. Aina publications. [In Persian].
- Malekzadeh Dilmaghani, T. (2019). *Seismology and crisis management in the great earthquake of 1930 Selmas*. Aina publications. [In Persian].
- Malekzadeh Dilmaghani, T. (2022). *Selmas during the constitutional era*. Aina. [In Persian].
- Moghdasi, A.A. M.A. (1982). *Ahsan al-taqasim in the knowledge of the regions* (A. Manzavi, Trans.). Kavian publishing. [In Persian].
- Shah Pansandzadeh, M., & Zare, M. (1995). *A preliminary study of seismicity seismicity and earthquake risk faulting in East Azarbayjan province*. International institute of seismology and earthquake engineering. [In Persian].
- Shahrabi, M. (1994). *Description of the geological map of the urmiya quadrangle on a scale of 1:250,000*. Geological organization of Iran. [In Persian].
- Zahedi, H. (1971). *Investigation and research about Shahpur Azerbaijan*. Publications of the central council of West Azarbaijan imperial festival. [In Persian].